Historicity Research Journal
Volume 1 | Issue 4 | Dec 2014 ISSN:- 2393-8900

Research Article

सोलापूर शहरातील वार□री संप्रदाय

Amita Nagane

Sharadchandra Pawar Mahavidyalay, Solapur.

सारांश **:**

हिंदू धर्मातील अनेक भक्ती संप्रदायापै□ी वार□री संप्रदाय हा प्रमु□ संप्रदाय म्हणून ओळखला जातो. वार□री संप्रदाय म्हणजेच भागवत धर्म होय.[१] पंढरपूरचा 'विठ्ठल' हे या संप्रदायाचे उपास्यदैवत आहे.[२] महाराष्ट्र, कर्नाटक, आंध्र प्रदेश व तामिळनाडू मधील कानाकोपऱ्यात या संप्रदायाचा प्रसार झाला आहे. वार□री संप्रदायामध्ये एखाद्या व्यक्तीने गळयात तुळशीची माळ घालून वारीचे व्रत स्वीकारले, तर त्यांच्या नंतरच्या पिढ्या हे व्रत सांभाळताना दिसतात.[३] महाराष्ट्र, कर्नाटक व आंध्र प्रदेश या तीन प्रांतात भाषाभिन्नता असूनही पंढरपूरचा 'विठ्ठल' या तिनही संस्कृत्यांच्या एकात्म□तेचे प्रतिक मानले जाते.[४]

प्रस्तावना :

सोलापूर शहरात विठ्ठल भक्तीची अनेक ठिकाणे आहेत. त्यामध्ये जुने विठ्ठल मंदिर, स्वकुळ साळी समाज विठ्ठल मंदिर, सिध्देश्वर मंदिर परिसरातील विठ्ठल मंदिर, □त्रिय □ल्ली विठ्ठल मंदिर, राधा□ष्□ विठ्ठल मंदिर (□ाशी कापडी), काकडे विठ्ठल मंदिर, भडंगे विठ्ठल मंदिर, नामदेव समाज विठ्ठल मंदिर, लष्कर विठ्ठल मंदिर त्याचबरोबर विविध मठांचाही समावेश होतो.[५] सोलापूर शहरात कापड गिरण्यात काम करणारा □ाम□ार व□ हा या मंदिर व मठांच्या माध्यमातून या संप्रदायाकडे आकर्षित झाला.[६]

" वारी " □रणारा तो वारकरी होय. ज्ञानदेव व नामदेव यांच्या अभंगातून ' वारी□र ' असा शब्द आला आहे. त्याचेच ' वार□री ' असे रूप झाले. आले रे आले हरिचे डिंगर। वीर वारीकर पंढरीचे ।।[७] 'वारीकर' हा निष्ठेने पंढरीची वारी करतो. महाराष्ट्रात जेजूरी, गाणगापूर इत्यादी ठिकाणी नियमितपणे जाणारे लोक आहेत. परंतु त्यांना वारकरी असे म्हटले जात नाही.[८] राजवाडे यांनी "वारी" या शब्दाशी उत्पत्ती दिली. वारि: - री (प्रवाशांची टोळी) = वारी, पंढरीची वारी म्हणजे पंढरीला जाणाऱ्या प्रवाशांची टोळी. वारकरी म्हणजे वारीला जाणारा प्रवाशी.[९] अमरकोशात 'वार' या शब्दाचा अर्थ 'समुदाय' अगर संघात असा दिला आहे. यावरून वारकरी म्हणजे वारी करणारा समुदाय होय. ज्ञानेश्वरीत 'वारी' हा शब्द 'फेरा' अगर 'खेप' या अर्थाने आला आहे.[१०] मोल्सवर्थ या शब्दकोशामध्ये 'वारी' शब्दाचा अर्थ "The practice of proceeding regularly at recrning monthly or annual periods on pilgrimage to any sacred place" असा आहे.[११] प्रतिवर्षी अगर प्रत्येक महिन्याला नियमितपणे पवित्र स्थळांच्या यात्रेस जाण्याची प्रथा म्हणजे 'वारी' होय.

वारकऱ्यांच्या उपासनेचा मार्ग म्हणजे 'वारकरी पंथ' होय.[१२] वारी ही दोन प्रकारची मानली जाते, पंढरीची वारी ही प्रत्येक एकादशीस असते तर दुसऱ्या प्रकारची वारी □ार्तिकी एकादशी ही आळंदीची वारी म्हणून प्रसिध्द आहे. या वारीस सोलापूरातून हजारो वारकरी आळंदीस जातात आणि आळंदीहून निघणाऱ्या ज्ञानेश्वराच्या पालखीबरोबर पायी चालत पंढरपूरास येतात. यामध्ये पुरूषांबरोबर शहरातील महिला वारकऱ्यांचाही समावेश असतो.[१३] वारकरी पंथाची दी□ा घेताना लो□ गुरूकडून तुळशीची माळ आपल्या गळयात घालतात. गळयात तुळशीची माळ, कपाळास गोपीचंदनाचा टिळा, बुक्का व खांद्यावर भगवी पताका ही वारकऱ्यांची बाह्यलक्षणे आहेत.[१४] वार□री संप्रदायाच्या उपासनेचे दोन महत्त्वाचे घटक म्हणजे भजन आणि कीर्तन.[१५]

वार□री संप्रदायात भजनास अतिशय महत्त्व आहे. भक्तीसुख साधण्याचा मार्ग म्हणजे भजन होय.[१६] भजन हे भक्तीगीत टाळ, वी□ा, चिपळ्या या विविध साधनांच्या सहाय्याने गायले जाते. सर्वसामान्य माणसे भजन गाण्यासाठी एखाद्या मंदिरात एकत्र येतात.[१७] हे भजन मानवी मनाला समाधान देणारे वीणा, टाळ-मृदंगाच्या घोषातील ब्रह्मरस मानले जाते.[१८]

भजनाबरोबरच वारकरी सांप्रदायात नामस्मरणाला व किर्तनालाही तितकेच महत्त्व आहे. नामस्मरण हे नामसंकीर्तन आहे.[१९] वारकरी सांप्रदायात किर्तनाला 'निरूपण' असेही म्हणतात. वारकरी कीर्तन व हरिदासी कीर्तन हे कीर्तनाचे दोन प्रकार आहेत[२०] तर नामस्मरण हे परमात्मा प्रेमाच्या उदयाचे व विकासाचे एकमेव साधन आहे. नामस्मरणात 'स्मरण' हा शब्द अत्यंत महत्त्वाचा आहे. नामाचाच विस्तार म्हणजे भजन, कीर्तन व वारी होय.[२१] विठ्ठलाच्या नामस्मरणासाठी जाती-पातीचे बंधन नसते. देवापुढे सर्व समान आहेत, सर्वांना ईश्वर भक्तीचा अधिकार आहे.[२२] या विचाराने शहरात या सांप्रदायाचे कार्य चालते. सोलापूर शहरात वारकरी सांप्रदायाच्या माध्यमातून अनेक किर्तनकार, प्रवचनकार, गायक-वादक मंडळी होऊन गेली. त्यांनी चालविलेला वार□री संप्रदायाचा वारसा नंतरच्या वारकऱ्यांनी मोठ्या प्रमाणावर जपून ठेवला आहे. ह.भ.प. सुधाकर इंगळे महाराज हे मुक्ताई वार□री शि□ण संस्थेच्या माध्यमातून किर्तनकार व प्रवचनकार निर्माण □रीत आहेत.[२३] □िर्तनाबरोबरच वारकरी संप्रदायात भारूडाला अत्यंत महत्त्व आहे. भारूड रचना हे नाथांचे खास वैशिष्ट्य असून नीती व धर्म यांच्या लोकशिक्षणाचे अत्यंत प्रभावी साधन म्हणून नाथांनी ते कुशलतेने वापरले आहे. भारूडातून समाज प्रबोधनाचे कार्य अत्यंत कुशलतेने होते.[२४] शहरातील विविध वारकरी मंडळी भजन व किर्तनाच्या जोडीला भारूडाच्या कार्यक्रमाचे आयोजन करतात. भारूडाच्या माध्यमातून समाजातील अंधश्रध्दा, व्यसनमुक्ती, वाईट चालीरिती इत्यादीं विषयी प्रबोधन केले जाते. भारूड□ारामध्ये देविदास जगताप, नागनाथ पाटील, बजरंग डांगे, गार्गीताई काळे, सरस्वती आगलावे इत्यादी पुरूष व महिलांचा त्यात समावेश होतो.

पंढरपूरास येणाऱ्या दिंड्या या मोठ्या प्रमाणावर आषाढी, कार्तिकी आणि चैत्री एकादशीस येतात. परंतु सोलापूर शहराचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे 'माघवारी पायी दिंडी सोहळा' हा पारंपारिक वारसा सोलापूरला मिळाला आहे.[२५] या वारीस जवळजवळ २५० वर्षांची परंपरा लाभलेली आहे. या परंपरेला ह. भ. प. नाशिककर महाराज यांच्या प्रेरणेने प्रोत्साहन मिळाल्याचे दिसून येते.[२६] ह. भ. प. माधव आप्पाजी वैद्य उर्फ नाशिककर महाराज हे नाशि□□र दिंडीचे मूळ पुरूष होते. शहरातील नाशिककर महाराज, ह. भ. प. परशुराम मास्तर, ह.भ.प. औसेकर महाराज व □ुंडामहाराजांच्या दिंडीबरोबर हजारो वार□री पंढरपूरास जात.[२७] वारकरी परंपरेत पिढ्यानपिढ्या सेवा करणारे भक्त पाहावयास मिळतात. प्रतिकुल परिस्थितीचा व □ैरसोयीचा विचार न करता आपण स्वीकारलेले कर्तव्य निष्ठेने पूर्ण करणे गरजेचे असल्याने प्रत्येकाच्या मु□ावर प्रसन्नता दिसून येते. अत्यंत तळमळीने प्रत्येक वारकऱ्याचे लक्ष पालखी प्रस्थान सोहळ्याकडे असते. सुरूवातीला या माघवारीला सोलापूर शहरातील दिंड्या स्वतंत्रपणे पंढरपुरास जात. अशा सर्व दिंड्या एकत्रित करून 'पालखी प्रस्थान सोहळ्याचा कार्यक्रम' अखिल भारतीय वारकरी मंडळाच्या माध्यमातून ह. भ. प. सुधाकर इंगळे महाराज व त्यांचे सहकाऱ्यांनी सन २०१० पासून सुरू केला. या □ार्यामध्ये ह. भ. प. ज्ञानेश्वर महाराज चव्हाण, प्रकाश महाराज व्यवहारे, शिवाजी महाराज शिंदे, ज्योतिराम चांगभले, शिवाजी व्हनकडे, बळीराम जांभळे, ह.भ.प. प्रभाकर वाघचौरे, ह.भ.प. नंदू महाराज र□शूर, ह.भ.प. श्रीहरी महाराज वैद्य (नाशि□□र) यांचेही सहकार्य लाभते.[२८] माघ शुध्द षष्टीला सर्व दिंड्या पद्मशाली समाजाचे दैवत मार्कंडेय मंदिरात एकत्रित येतात. तेथून त्या दिंड्या साठे चाळीतील महादेव मंदिरात येऊन, रथसप्तमीला या दिंड्या पंढरपूरकडे मार्गस्थ होतात. तिऱ्हेमार्गे जाणाऱ्या या दिंड्यामध्ये सुमारे ४५ दिंड्यांचा समावेश असतो.[२९] सोलापूरहून तिऱ्हे मार्गे पंढरपूरकडे रवाना होणाऱ्या या दिंड्या □ामती, भिमा सहकारी साखर कारखाना आणि सुस्ते या ठिकाणी मुक्काम करतात. याठिकाणी □्रामस्थ मनोभावे वारकऱ्यांची सेवा करतात. मुक्कामाच्या ठिकाणी भजन, कीर्तन व भारूडाचा कार्यक्रम आयोजित केला जातो. आजुबाजूच्या गावातील हजारो बांधव याचा लाभ घेतात.[३०]

रिं□□सोहळा हे दिंडीचे प्रमुख आकर्षण असून, हे रिं□□ '□ोल रिंगण ' आणि 'उभे रिंगण' अशा दोन प्रकारचे असते. वार□री संप्रदायाच्या इतिहासामध्ये फक्त आषाढी वारी मध्ये हा रिं□□ सोहळा दिसून येतो. परंतु 'सोलापूर पालखी प्रस्थान सोहळ्याच्या' वतीने माघ वारीला रिंगण सोहळा आयोजित केला जातो. पालखी प्रस्थानापूर्वी म्हणजेच माघ शुध्द "षष्ठीला" होम मैदानावर □ोल रिंगण सोहळा पार पडतो. पालखी मार्गावर पाठकर वस्ती कुरूल, भिमा सह□ारी सा□र □ारखाना टाकळी सि□दर, व दत्त विद्यालय सुस्ते या ठिकाणी 'गोल रिंगण' सोहळा व दशमीला बोधले महाराज मठापासून पंढरपूरातील दगडी पुलापर्यंत उभे रिंगण होते. यामुळे वारकऱ्यांची मरगळ तर दूर होतेच, शिवाय वार□री संप्रदायाच्या कार्याला उभारी मिळते. रिंगण सोहळ्यासाठी सौदागर जगताप, विठ्ठल मंदिर भजनी मंडळ, गवळी वस्ती यांनी स्वतः अश्व खरेदी केले आहेत. ते वर्षभर अश्वांना सांभाळून माघवारी सोहळ्यात निष्काम वृत्तीने सेवाभावातून अश्व हजर करतात.[३१]

वारकरी सांप्रदायामुळे शहरात संत परंपरा निर्माण झाल्याचे दिसून येते. नाशिक जिल्ह्यातील लासलगांव येथील सद्‌गुरू माधव महाराज (वैद्य) नाशिककर हे आपल्या माता-पित्याचे २१ वे अपत्य होते. त्यांचे पूर्वज पेशव्यांचे सरदार होते. त्यांचे मुळ आडनांव गाडगीळ परंतु त्यांच्या घराण्यात वैद्यकीय व्यवसाय असल्याने वैद्य आडनाव रूढ झाले. सोलापूर शहरातील वकील श्री पै यांच्यावर त्यांचा प्रभाव पडल्याने त्यांनी बाबासाहेब नाशिककर यांच्याकडून अनुग्रह घेतला. सोलापूर शहरात आल्यानंतर अनेक वर्षे ते चौपाड (सध्याचे चौपाड विठ्ठल मंदिर) भागात राहिले. ते संत वाङ्मयाचे गाढे अभ्यासक आणि उत्तम कीर्तनकार व प्रवचनकार होते.त्यांच्या कीर्तनाला शहरातून अनेक लोक गर्दी करत. यामध्ये शहरातील जुन्या मिलचे मालक नरोत्तम शेठ आणि तत्कालीन ब्रिटिश अधिकारी यांचाही समावेश होता. चौपाड विठ्ठल मंदिर आणि भडंगे विठ्ठल मंदिराच्या स्थापनेमध्ये नाशिककर महाराजांचा मोलाचा वाटा होता. नाशिककर महाराजांनी चौपाड येथे वैशाख शुध्द द्वादशी शके १८५७ रोजी नाम सप्ताह साजरा करून 'श्री विठ्ठल-रूक्मिणी' मूर्तीची प्रतिष्ठापना केली आणि तेथेच आपला शिष्य संप्रदाय वाढविला. नंतरच्या काळात त्यांनी नाशिककर महाराज मठाची स्थापना करून त्याही ठिकाणी 'श्री विठ्ठल-रूक्मिणी' मूर्तीची प्रतिष्ठापना केली. आज या मठाच्या माध्यमातून त्यांचा वारसा त्यांची चौथ्या पिढीतील सद्‌गुरू श्रीहरी महाराज नाशिककर हे चालवित आहेत. श्रीहरी महाराज हे 'अखिल भारतीय वारकरी मंडळ, सोलापूर' या संस्थेचे संपर्क प्रमुख म्हणून कार्य करीत आहेत.[३२]

वडार समाजात जन्माला येऊन शहरात वारकरी संप्रदाय वाढविण्याबरोबरच स्वतःच्या जातीचा उध्दार करून समाज प्रबोधन करण्याचे कार्य ह.भ. प. लक्ष्मण धोत्रे महाराज यांनी केले. मद्यपान व मांसाहाराशिवाय ज्यांनी दुसरा धंदा केला नाही, अशा वडार समाजातील लोकांच्या घरासमोर तुळसी वृंदावन उभारण्याचे कार्य त्यांनी केले. नेहमीच ढोलकीच्या नादात डुलणाऱ्या वडार समाज बांधवांना त्यांनी हरिभक्तीचा नाच शिकविला. ह. भ. प. एकनाथ आप्पा वासकर महाराजांच्या फडाचे अनुयायी असलेल्या लक्ष्मण महाराजांचा संत वाङ्मयाचा गाढा अभ्यास होता व एक उत्तम किर्तनकार म्हणूनही प्रसिद्ध होते. व्यसनाधीन असलेल्या लोकांना अध्यात्माचा मार्ग दाखवून सामाजिक सुधारणा करण्याचा यशस्वी प्रयत्न त्यांनी केला. समाजाच्या वतीने एक मारूतीचे मंदिर व मठ बांधून लोकांना मंदिराच्या व मठाच्या माध्यमातून वारकरी सांप्रदायाकडे वळविले. माघ वारीच्या दिंडीची परंपरा सुरू करून लोक नेहमी भगवत भक्तीमध्ये कसे रममाण राहतील याचा दीर्घकालीन विचारही केला. लक्ष्मण महाराजांच्या या धार्मिक व अध्यात्मिक कार्यामुळे शहरात असणारा वडार समाज आपली जुनी रूढी, परंपरा बाजूस सारून सद्मार्गास लागल्याचे पहावयास मिळते.[३३]

सन १९०० सालापासून पद्‌मशाली समाजाचे लोक पंढरपूरास वारीच्या निमित्ताने जाऊ लागले. या समाजातील चिन्नय्याप्पा उडता व कृष्णाप्पा गुजर यांनी पंढरपूरास जाणाऱ्या लोकांना प्रोत्साहन देण्याचे काम केले.[३४] निरंजन स्वामी आणि नाशिककर महाराज यांच्या कृपाशीर्वादाने पद्‌मशाली समाजाची पहिली दिंडी माघ शुध्द ७ शके १८७६ रोजी पंढरपूरास पायी गेली. या दिंडीत सुमारे १५० ते २०० स्त्री - पुरूष वारकऱ्यांचा समावेश होता. या पवित्र कार्यास प्रोत्साहन म्हणून समाजातील विठोबा सायण्णा भंडारी यांनी चांदीचे पाच तोडे आणि एक कळस दिंडीस भेट म्हणून दिला. तसेच यल्लप्पा गुंडला यांनी मुख्य पताकासाठी एक पितळी काठी दिली, तर अंतम्माबाई मारूतीराव गुंटुंक यांनी या पहिल्या दिंडीकरीता एक तांब्याची घागर दिली. अशा रितीने सुरू झालेली ही पद्‌मशाली समाजाची दिंडी 'श्री मार्कंडेय पद्‌मशाली दिंडी' या नावाने आजतागायत चालू आहे. गेल्या ३५ वर्षापासून सोलापूर शहाराची मानाची 'श्री ज्ञानेश्वर महाराजांच्या पालखी प्रस्थानाची ' सेवा श्री मार्कंडेय दिंडीकडे आहे. सदर प्रस्थानास शहरातील विविध भागातून दिंडीचे प्रमुख व वारकरी मोठ्या संख्येने मार्कंडेय मंदिरात उपस्थित राहतात. रथसप्तमीच्या दिवशी सायंकाळी मार्कंडेय मंदिरातून सर्व दिंड्यांचे पंढरपूरास माघी वारीसाठी एकत्रित प्रयाण होते. मार्कंडेय दिंडीच्या माध्यमातून 'श्रीविठ्ठल रूक्मिणी' आणि 'श्रीसंत ज्ञानेश्वर महाराज मंदिर' बांधण्यात आले आहे. शंभर वर्षापूर्वीची पद्‌मशाली समाजाची ही दिंडी प्रगतशील होण्यामागे समाजातील अनेक लोकांचे बहुमुल्य असे योगदान राहिले आहे. त्यामध्ये ह. भ. प. तुकाराम वड्डेपल्ली, ह. भ. प. नारायण कोटा, ह. भ. प. एकनाथ संगम, राजमल बोमड्याल महाराजांचा त्यात समावेश होतो.[३५] पंढरपूरास जाणाऱ्या पद्‌मशाली समाजाच्या वारकऱ्यांची राहण्याची व्यवस्था व्हावी म्हणून एक धर्मशाळा बांधली आहे. ही धर्मशाळा बांधण्याच्या कामी वारकरी दांपत्य अंतम्मा गुंटुंक व मारूतीराव गुंटुंक यांचा मोलाचा वाटा होता.[३६] या समाजात अनेक किर्तनकार व प्रवचनकार होऊन गेले. त्यामध्ये सिद्रामप्पा सायण्णा सोमा, गोविंदप्पा सिद्रामप्पा सग्गम, एकनाथ तुकाराम संगम, बसवय्या मुशन इत्यादींचा समावेश होतो. नरसय्या व्यंकटरामय्या गज्जेली आणि मल्लय्या बोगा हे वेदांतावर प्रवचन करणारे प्रवचनकार म्हणून ओळखले जात.

पद्‌मशाली समाजात हातमागाच्या व्यवसायाला जोड म्हणून महिला विड्या वळण्याचा व्यवसाय करीत. विड्या वळताना स्त्रिया काही गीते गुणगुणताना दिसून येतात. ही गाणी तेलगु आणि मराठी संस्कृतीशी मिळती-जुळती असल्याचे दिसते.

या समाजातील विडी कामगारांमध्ये भक्तीभाव व सद्भावना जागृत करण्यासाठी विडी कारखान्यात जाऊन किर्तन व प्रवचनाच्या माध्यमातून लोकजागृती व समाज जागृती करण्याचा प्रयत्न पुरूषांप्रमाणे महिलांही करीत होत्या. यामध्ये प्रभावतीबाई महादेव मॅकल, कमलाबाई अन्नम, राजमनी शिवलिंगप्पा वंगारी, अनुसयाबाई सिद्रामप्पा सारंगी, सुशिला नारायण कुसूर, राधाबाई जिंदम इत्यादी महिलांचा समावेश होता. ही मंडळी काम करणाऱ्या लोकांचा वेळ वाया जाऊ नये व त्यांच्यामध्ये भक्तीभावाबरोबरच लोकजागृती व समाज जागृती व्हावी यासाठी शहरातील निरनिराळ्या विडी कारखान्यात जाऊन धार्मिक प्रवचन करीत असत.[३७] अशा प्रकारे श्रमाबरोबर श्रवण करणाऱ्या या कष्टकरी पद्मशाली समाजात वारकरी सांप्रदायाच्या कार्याबरोबरच लोकजागृतीचे कार्य आजही अखंडपणे चालू आहे. मुळात तेलगु असलेला हा समाज आपली मुळची संस्कृती जपत महाराष्ट्राच्या मराठी संस्कृतीशी एकजीव झाला.

उत्तम किर्तनकार, म्हणून ओळखले जाणारे शहरातील ह. भ. प. अनंत इंगळे महाराज यांनी इ. स. १९८० साली 'संत मुक्ताई भजनी मंडळ' स्थापन करून माघ वारी दिंडी सुरू केली. वडीलांनी सुरू केलेल्या वारकरी सांप्रदायाच्या कार्यात भर घालण्याचे काम त्यांचे पुत्र सुधाकर इंगळे महाराज हे सातत्याने करीत आहेत. आळंदीमध्ये ज्याप्रमाणे वारकरी सांप्रदायाचे शिक्षण दिले जाते त्याच धर्तीवर सोलापूर शहरात सुधाकर महाराजांनी 'संत मुक्ताई वारकरी शिक्षण संस्था' सुरू केली. या संस्थेत १० ते १६ वयोगटातील ५५ बालवारकरी विद्यार्थ्यांना मोफत अध्यात्मिक शिक्षणाच्या जोडीला मृदंग, टाळ, तबला, वीणा, चिपळी, पेटी ही वाद्ये वाजविण्याबरोबरच अभंग, हरिपाठ, दासबोध, विचार चंद्रोदयाचे श्लोक, संतांचे चरित्र, रूपावली, भजन, किर्तन व प्रवचन यांचे शिक्षण दिले जाते. किर्तन, प्रवचन, गायन, वादन इत्यादीं परीक्षाही या सर्व विद्यार्थ्यांना द्याव्या लागतात. भविष्यात सदर विद्यार्थ्यांना अर्थाजनासाठी उपयोग होतो. या संस्थेत शिक्षण घेणाऱ्या वारकरी विद्यार्थ्यांना महाराष्ट्रात विविध ठिकाणी प्रवचन व किर्तन कार्यक्रमांसाठी नेले जाते. मुक्ताई शिक्षण संस्थेचा दिनक्रम पहाटे पाच वाजल्यापासून सुरू होतो. पहाटे पाच ते सहा मृदंग वादनाचा सराव, त्यानंतर प्राणायाम, जपनाम, ध्यान इत्यादी कार्यक्रम घेतले जातात. आठ वाजता श्रीमद्भगवद्गीतेचे पठण, गुरूमंत्र, रामकृष्ण जप, ओंकार पुष्पाजंली, ज्ञानदेव, महादेव, मुक्ताई, विठ्ठल-रूक्मिणीची आरती, विचार चंद्रोदयाचे पठण व प्रवचन होते. ११ ते ५ शालेय शिक्षणाचे वर्ग, संध्याकाळी ६ वाजता हरिपाठ, ७ वाजता गायन भजनाचा सराव, त्यानंतर रात्री दहा वाजेपर्यंत शालेय अभ्यास घेतला जातो. झोपण्यापूर्वी पुन्हा नामस्मरण केले जाते. या संस्थेची सर्व जबाबदारी सुधाकर इंगळे महाराज सांभाळतात. या संस्थेतून भावी वारकरी पिढी तयार होत आहे.[३८]

सोलापूर शहरातील औद्योगिक प्रगतीनंतर गुजरात, कर्नाटक, आंध्र प्रदेश आणि उत्तरेतून उदरनिर्वाहासाठी आलेले लोक या शहरात स्थायिक झाले.[३९] अशा या लोकांवर पडल्याशिवाय महाराष्ट्रातील वारकरी पंथाचा प्रभाव राहिला नाही.[४०]

संदर्भ व तळटिपा

१. गोसावी र. रा., पाच भक्तिसंप्रदाय, पुणे, २००८, पृ. १७४.
२. बहिरट भालेराव, वारकरी सांप्रदायाचा उगम व विकास, पुणे, १९८८, पृ. १.
३. दैनिक सकाळ, सोलापूर, १७ जुलै २०१३.
४. भागवत दुर्गा, उपरोक्त, पृ. ३७.
५. वैभवशाली वारकरी परंपरा, स्मरणिका, सोलापूर, २०१०, पृ. १७.
६. नाईक, म. भि., धन्य ते संसारी, पृ. ७४.
७. वैभवशाली वारकरी परंपरा, पृ. १३.
८. बहिरट भालेराव, उपरोक्त, पृ. ५.
९. राजवाडे, वि. का., नामादिशब्दत्यूत्पत्ती कोश, पृ. १८४.
१०. बहिरट भालेराव, उपरोक्त, पृ. २.
११. Moles Worth Marathi English Dictionary, By Baba Padamanji, 1863, P. 394.
१२. दांडेकर शं. वा., वारकरी संप्रदायाचा इतिहास, पृ. २.
१३. बहिरट भालेराव, उपरोक्त, पृ. १०८.
- नाईक, म. भि., उपरोक्त, पृ. ६४.

१४. बहिरट भालेराव, उपरोक्त, पृ. १०८.
१५. दे□ा□ रामचंद्र, वारी : स्वरूप आणि परंपरा, पुणे, २००७, पृ. ५४.
१६. बहिरट भालेराव, उपरोक्त, पृ. १४४.
१७. देव सु. बा., इथे संताचिये नगरी, १९८८, पृ. ७-८.
१८. बहिरट भालेराव, उपरोक्त, पृ. १४५.
१९. देखणे, उपरोक्त, पृ. १५१.
२०. बहिरट भालेराव, उपरोक्त, पृ. १५१.
२१. ि□त्ता, पृ. १४६-१४७.
२२. निकम गौतम, संतांचे सामाजिक व धार्मिक विद्रोह, २०१०, पृ. ७.
२३. वैभवशाली वार□री परंपरा, पृ. ४-५.
किर्तनकार - सोलापूर शहरातील वारकरी सांप्रदायाच्या माध्यमातून अनेक किर्तनकार होऊन गेले. त्यामध्ये नाशिककर महाराज, बोळकवठेकर गुरूजी, बाजी आण्णा, थावरे द. का., तोडमे गुरूजी, लक्ष्मण महाराज धोत्रे (वडार समाज), अनंत महाराज इंगळे, भाऊसाहेब शेळके, धोंडोपंत भोरवेकर, सिद्रामप्पा महाराज, जगन्नाथ पुजारी, रंगनाथ बोगा (पद्मशाली), दिगंबर महाराज कैकाडी समाज, सायण्णा आडकी, कृष्णाप्पा महाराज, मल्लिकार्जून राऊत (रोहिदास समाज), निवृत्ती दादा लोंढे, सुधाकर इंगळे इत्यादींचा समावेश होतो.
२४. बहिरट भालेराव, उपरोक्त, पृ. ७१-७३.
२५. जोशी महादेव शास्त्री, उपरोक्त खंड-४, पृ. ३५९-३६०.
२६. वैभवशाली वार□री परंपरा, पृ. ३-४.
२७. बहिरट भालेराव, उपरोक्त, पृ. ३००-३०१.
२८. मुलाखत, ह. भ. प. सुधा□र इंगळे महाराज, अध्यक्ष अखिल भारतीय वारकरी मंडळ सोलापूर.
२९. दैनि□ स□ाळ, सोलापूर, १२ फेब्रुवारी २०१३.
३०. मुलाखत, ह. भ. प. सुधाकर इंगळे महाराज.
३१. मुलाखत, सौदागर जगताप, विठ्ठल मंदिर, □वळी वस्ती, सोलापूर.
३२. नाईक म. भि., उपरोक्त, पृ. ५१-६२.
३३. थावरे द. का., जीवनगंगा, ब्रम्हलिंग ह. भ. प. श्री. लक्ष्मण महाराज धोत्रे, २०११,
३४. सोलापूर समाचार ज्युबिली अंक, १९३६, पृ. १५९.
३५. ईराबत्ती आशण्णा, माझ्या आयुष्यातील टिपणे, १९७१, टिपण नंबर ५२.
३६. दैनि□ स□ाळ, सोलापूर, ८ जून २००८.
३७. ईराबत्ती आशण्णा, उपरोक्त, टिपण नंबर ५२.
३८. मुलाखत, ह. भ. प. सुधाकर इंगळे महाराज.
- सब□छ सोलापूर, पृ. १४१.
३९. सोलापूर डिस्ट्रीक्ट गॅझिटिअर, १९७७, पृ. १८८-१९९.
४०. सोलापूर दंगल चौकशी व कृती अहवाल, संजय सेठी (प्रका.), २००५-०६, पृ. २.